

**ИМОМ БУХОРИЙ “ЖАРҲ”ГА ДОИР ҚАРАШЛАРИНИНГ
БОШҚА МУҲАДДИСЛАРГА ТАЪСИРИ
 (“ТАКАЛЛАМА ФИЙ” АТАМАСИ АСОСИДА)**

Нўмонжон Насибжонович Тўраев

numonjon.turaev@mail.ru

Ўзбекитон халқаро ислом академияси

Исломшунослик ва ислом цивилизациясини

ўрганиш ICESCO кафедраси катта ўқитувчиси

<https://www.doi.org/10.5281/zenodo.8076640>

ARTICLE INFO

Received: 15th June 2023

Accepted: 23th June 2023

Online: 24th June 2023

KEY WORDS

“ат-Тарих ал-кабир”, “ат-Тарих ал-авсат”, “аз-Зуафо ал-сағир”, “такаллама фийҳи”, “заиф”.

ABSTRACT

Имом Бухорийнинг (810-870 й.й.) “жарҳ ва таъдил” илмига бағишланган “ат-Тарих ал-кабир”, “ат-Тарих ал-авсат”, “аз-Зуафо ал-сағир” асарлари бугунги кунгача етиб келган бўлиб, улар мавзу ва маълумотлар қамрови кенглиги билан ушбу турдаги бошқа манбалардан ажралиб туради.

Муаллиф мазкур асарларда “жарҳ” қилинган ровийлар ривоятларининг бошқа муҳаддислар ҳадис тўпламларига киритилиши, баҳоланишига таъсирини ўрганиш Имом Бухорийнинг ушбу илмда тутган мавқеини очиб беришда муҳим аҳамиятга эга.

Мақолада асарда ишлатилган “такаллама фийҳи” ибораси мисолида муҳаддиснинг жарҳга оид методи ёритиб берилган.

“ат-Тарих ал-кабир”да жарҳ ва таъдилга оид кўплаб иборалар учрайди. Жумладан, жарҳга оид: **منكر الحديث** – (мункар ал-ҳадис – ҳадиси инкор этилган), **متروك الحديث** (матрук ал-ҳадис – ҳадиси тарк этилган), **سكتوا عنه** (сакату ʻанҳ – у ҳақда сукут қилишган), **فيه نظر** (фийҳ назар – у ҳақда шубҳа бор), **يتكلمون فيه** (ятакалламуна фийҳ – у ҳақда салбий нарсаларни айтишган), **ليس بالقوي** (лайса бил-қавий – кучли эмас), **ليس بذلك** (лайса бизака – бундай эмас), **ضعيف** (заиф – ишончли эмас), **ليس بشيء** (лайса бишай – ҳеч нарса йўқ), **عنده عجائب، صاحب عجائب** (ʻиндаху ажоиб, соҳиб ажоиб – унинг ажоиб ривоятлари бор) ҳамда **ذاهب الحديث** (зоҳиб ал-ҳадис – ҳадиси тарк этилган) каби атамалар қўлланган.

Муаллифнинг жарҳга оид методи ҳамда у тутган йўлнинг бошқа муҳаддислар томонидан эътироф этилиши масаласини ўрганишда асарда ишлатилган жарҳга оид атамаларни таҳлил қилиш мақсадга мувофиқ. Ушбу мақсадда мақолада асарда ишлатилган жарҳга оид биргина атаманинг муаллиф томонидан ёзилган “ат-Тарих ал-авсат” ҳамда “аз-Зуафо ас-сағир” асарларида такрори ҳамда ушбу атама билан жарҳ этилган ровийлардан ҳадис тўпламларида ривоятлар келгани масаласи ўрганиб чиқилади.

Имом Бухорий томонидан ровийларни жарҳ этишда ишлатилган атамалардан бири “такаллама фий” (бирор ким ёки нарса ҳақида салбий фикрларни айтмоқ) ибораси бўлиб, асарда “ятакалламуна фийҳи” шаклида 23 марта, “ятакалламу фийҳ” шаклида 12 марта, “такаллама фийҳи” шаклида эса 4 марта, жами 39 марта жарҳ этилган ровийларга нисбатан ишлатилган.

Ушбу атама ҳадис истилоҳи сифатида ровий жарҳини англантиб, унинг “заиф” эканини таъкидлаш учун ишлатилади. Заҳабий (ваф. 748/1348) ва Ироқийлар (ваф. 826/1423) наздида жарҳнинг 5-даражаси бўлган ушбу атама Саховий (ваф. 902/1497), Суютий (ваф. 911/1565) ҳамда Синдийлар томонидан 6-даражага қўйилган. Саховий ушбу атама билан жарҳ этилган ровийнинг ҳадиси эътиборга олинишини айтади¹.

Қуйида ушбу атама билан жарҳ этилган ровийлардан 10 тасини юқоридаги шарт ва асарлар асосида тадқиқ қилиниб, Имом Бухорийнинг жарҳга оид методологияси очиб берилади.

№	Ровий	Ат-Тарих ал-кабир	ат-Тарих ал-авсат	аз-Зуафо ас-сағир
Ятакалламуна фийҳи				
1.	Абу Саҳл Муҳаммад ибн Солим Куфий	1/105/296	2/52	323
2.	Муҳаммад ибн Имрон Ахнасий	1/202/625 Мункар ал-ҳадис		
3.	Исҳоқ ибн Ҳорис Куфий	1/384/1229		22
4.	Айюб ибн Сувайд Абу Масъуд Ҳимярий Шайбоний	1/417/1333		
5.	Умайя ибн Язид Қураший Шомий	2/10/1522		
6.	Анас ибн Ҳорис	2/30/1583		
Ятакалламу фийҳи				
7.	Муҳаммад ибн Сулаймон ибн Масмул	1/97/267		321 (мункар)
8.	Муҳаммад ибн Абдурахмон ибн Байламоний	1/163/484	2/109	329 (Хумайдий “заиф” дерди)
9.	Муҳаммад ибн Яъло Саламий Куфий	1/268/861	2/318	341
Такаллама фийҳи				
10.	Абдуллоҳ ибн Жаъфар ибн Нужайҳ Абу Жаъфар	5/62/148	2/216	183

Жадвалдан маълум бўладики, ушбу 10 ровийнинг 4 таси (40%) “ат-Тарих ал-авсат”да, 6 таси (60%) “аз-Зуафо ас-сағир” асарида, 4 таси (40%) ҳар иккисида ҳам жарҳ этилган. Демак, ушбу атама билан жарҳ этилган ровийларнинг аксарияти “аз-Зуафо ас-сағир”да ҳам зикр этилган. Шу билан бирга, ушбу 10 та ровийнинг 3 тасига нисбатан нисбатан жиддий саналган жарҳ иборалари (“мункар”, “заиф”) ҳам қўлланган. Бундан, ушбу атамани Имом Бухорий ривояти қабул қилинмайдиган ровийларга нисбатан ишлатган, деган фараз ўртага чиқади.

¹ Қаранг: Саховий, Муҳаммад ибн Абдурахмон. Фатҳ ал-муғис бишарҳ алфия ал-ҳадис лил-Ироқий. Миср: Мактаба ас-сунна, 2003. – Ж. 2. – Б. 125.

Асарда шунингдек, мазкур ровийлардан 3 таси: Муҳаммад ибн Имрон Ахнасий², Муҳаммад ибн Абдурахмон ибн Байламаний³ ҳамда Муҳаммад ибн Солим Куфий ҳақида “Ибн Муборак ундан қайтарарди” иборалари ҳам ишлатилганини кўриш мумкин. Ушбу изоҳлар ҳам юқоридаги фаразни қувватлайди.

Куйида мазкур ровийлардан машҳур ҳадис китобларида ривоятлар келтирилганилиги масаласини кўриб чиқиш орқали ушбу фаразнинг қанчалик ҳақиқатга яқин эканини аниқланади. Улар:

- Абу Саҳл Муҳаммад ибн Солим Куфийдан Имом Доримий “Сунан”да⁴ ҳамда Термизий “Сунан”да⁵, Байҳақий “ас-Сунан ал-кубро”да⁶ мерос бобида ривоятлар келтиришганини кўриш мумкин;

- Муҳаммад ибн Имрон Ахнасий “ятакалламу фийҳ” ибораси билан жарҳ этилган ровийлардан бўлиб, асарда шунингдек, “мункар ал-ҳадис” ибораи билан ҳам жарҳ этилган. Машҳур ҳадис тўпламларида ундан ҳадис ривоятлари келтирилмагани аниқланди. Бу унга нисбатан билдирилган “ятакалламу фийҳ” атамаси билан эмас, балки “мункар ал-ҳадис” атамаси билан боғлиқ бўлиши мумкин;

- Исҳоқ ибн Ҳорис Куфийдан Ҳокимнинг “Мустадрак”ида 1 та ривоят келтирилиб, унинг исноди саҳиҳ экани, икки шайх эса ундан ривоят келтиришмагани алоҳида таъкидланади⁷;

- Айюб ибн Сувайддан Ибн Можжа “Сунан”да “Байт ал-мақдис”да намоз ўқиш ҳақидаги боб”да ундан ривоят келтириб, уни шарҳламайди⁸. Термизий “Сунан”да “Фотиҳа сураси боби”да 2 ўринда келтирган 1 та ривоятни шарҳлаб, унинг айнан шундай лафзда Айюб ибн Сувайддангина ривоят қилингани ҳамда ҳадиснинг ҳукми “ғариб” эканини таъкидлайди. Аммо, ровийнинг жарҳ ва таъдилдаги мартабасини очиқламайди⁹. Насоий “Сунан”да “Жумъа кунги дуо мустажоб бўладиган соат ҳақида”ги бобда 1 та ривоят келтириб, ушбу ровийнинг “*матрук ал-ҳадис*” эканини алоҳида таъкидлайди¹⁰. Ҳоким “Мустадрак”да 8 ўринда ундан ривоят келтириб, улардан 1 тасида ровийнинг Айюб ибн Сувайднинг икки шайх томонидан хужжат сифатида қабул қилинмаганини таъкидлайди¹¹;

² Бухорий, Муҳаммад ибн Исмоил. Ат-Тарих ал-кабир. Ҳайдаробод: Доира ал-маориф ал-усмонийя, нашр йили кўрсатилмаган. – Ж. 1. – Б. 202.

³ Бухорий, Муҳаммад ибн Исмоил. Ат-Тарих ал-кабир. Ҳайдаробод: Доира ал-маориф ал-усмонийя, нашр йили кўрсатилмаган. – Ж. 1. – Б. 163

⁴ Доримий, Абдуллоҳ ибн Абдурахмон ибн Фазл Доримий Тамимий Самарқандий. Сунани Доримий. САП: Дор ал-муғна ли ан-нашр ва ат-тавзий, 2000. – Ж. 4. – Б. 1906, 1935, 1936.

⁵ Термизий, Абу Исо Муҳаммад ибн Исо. Сунан. Миср: Мустафо Бобий Ҳалабий, 1975. – Ж. 3. – Б. 492. – Ж. 4. – Б. 421. Термизий ушбу ривоятларнинг бошқа турукдан марфуъ даражасига етмаганини таъкидлайди.

⁶ Байҳақий, Аҳмад ибн Ҳусайн ибн Али ибн Мусо Хусравжирдий Хуросоний. Ас-Сунан ал-кубро. Байрут: Дор ал-кутуб ал-илмийя, 2003. – Ж. 6. – Б. 356, 361, 370, 378, 393, 419 ва бошқа ўринлар.

⁷ Ҳоким Найсобурий, Абу Абдуллоҳ Ҳоким Муҳаммад ибн Абдуллоҳ. Ал-Мустадрак ʼала ас-Саҳиҳайн. Байрут: Дор ал-кутуб ал-илмийя, 1990. – Ж. 4. – Б. 147.

⁸ Ибн Можжа, Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Язид Қазвиний. Сунани Ибн Можжа. Ҳалаб: Дор ихё ал-кутуб ал-ʼарабийя, нашр йили кўрсатилмаган. – Ж. 1. – Б. 452.

⁹ Термизий, Абу Исо Муҳаммад ибн Исо. Сунан. Миср: Мустафо Бобий Ҳалабий, 1975. – Ж. 3. – Б. 492. – Ж. 5. – Б. 35-36, 185.

¹⁰ Насоий, Аҳмад ибн Шуайб ибн Али Хуросоний Насоий. Ас-Сунан ас-суғро. Ҳалаб: Мактаба ал-матбуот ал-исломийя, 1986. – Ж. 3. – Б. 115.

¹¹ Қаранг: Ҳоким Найсобурий. ʼУша манба. – Ж. 1. – Б. 350, 626, 658, – Ж. 2. – Б. 53, 150, 216, 231, – Ж. 4. – Б. 248.

- Умайя ибн Язид Қураший ҳам мазкур тарзда жарҳ этилган ровийлар қаторига киради. Ҳадис тўпламларини кўздан кечирилганда, “тўққиз китоб” таркибига кирган тўпламларда ривоятлар келмаган бўлса-да, бошқа тўпламларда бир қанча ривоятлар келтирилганини кўриш мумкин. Жумладан, Исҳоқ ибн Роҳавайҳнинг “Муснад”ида 1 та¹² ривоят келтиради;

- Анас ибн Ҳорисдан ҳадис тўпламларида ривоятлар учратилмади;

- Муҳаммад ибн Сулаймон ибн Масмулдан ҳадис тўпламларида бир қанча ривоятлар келганини кўриш мумкин. Жумладан, Ҳоким “Мустадрак”да ундан 3 та ривоят келтириб, уларнинг 2 тасининг исноди саҳиҳ экани, аммо “икки шайх” уни ривоят қилишмаганини таъкидлайди¹³. Байҳақий эса, “ас-Сунан ал-кубро”да ундан 1 та ривоят келтириб, Муҳаммад ибн Сулаймоннинг Ҳумайдийнинг у ҳақда салбий гапларни айтганини ҳамда ундан суяниш мумкин бўлган ривоятлар келтирилмаганини таъкидлайди¹⁴;

- Муҳаммад ибн Абдураҳмон ибн Байламонийдан ҳадис тўпламларида бир қанча ривоятлар келтирилган. Жумладан, Ибн Можжанинг “Сунан”ида “шуфъа” ҳақида 2 та ва “фитна” бобида 1 та жами 3 та¹⁵ ривоят келтирилган. Ҳоким “Мустадрак”да ушбу ровийдан 1 та ривоят келтириб, уни икки шайх хужжат сифатида қабул қилишмаганини таъкидлайди¹⁶. Дорақутний эса, “Сунан”да ундан “масҳнинг уч маротаба қилиниши”, “махр” ҳамда ҳадисларнинг бошқаларини насх қилиши тўғрисида 3 та ривоятлар келтиради¹⁷;

- Муҳаммад ибн Яъло Саламий Куфийдан ҳадис тўпламларида кўплаб ривоятлар келган бўлиб, улар ичида сиҳоҳи ситта тўпламлари ҳам мавжуд. Жумладан, Термизий “Сунан”да ундан 1 та ривоят келтирилиб, ушбу ҳадиснинг “мункар” эканини таъкидлайди¹⁸. Ушбу ривоятнинг “мункар” экани ровийлар занжиридаги Анбасанинг “заиф” лиги, Абдулмалик ибн Аллоқнинг эса “мажҳул” экани сабаблидир. Ибн Можжа ҳам ундан иккита ривоят келтирилганини кўриш мумкин¹⁹. Эътиборлиси, Ибн Можжа ушбу ривоятларни келтириш асносида, ушбу ровийга нисбатан жарҳ атамаларини ишлатмаган.

-Яҳё ибн Маин томонидан шубҳа остига олинган (“такаллама фийҳ”) Абдуллоҳ ибн Жаъфар Нужайҳдан ҳадис тўпламларида бир қанча ривоятлар келтирилганини

¹² Исҳоқ ибн Роҳавайҳ, Абу Яъқуб ибн Иброҳим ибн Муҳаллад ибн Иброҳим Ҳанзалий Марвазий. Муснад Исҳоқ ибн Роҳавайҳ. Мадина: Мактаба ал-ийман, 1990. – Ж. 1. – Б. 377.

¹³ Қаранг: Ҳоким Найсобурий, Абу Абдуллоҳ Ҳоким Муҳаммад ибн Абдуллоҳ. Ал-Мустадрак ғала ас-Саҳиҳайн. Байрут: Дор ал-кутуб ал-илмийя, 1990. – Ж. 4. – Б. 110, 149, 176.

¹⁴ Байҳақий, Аҳмад ибн Ҳусайн ибн Али ибн Мусо Хусравжирдий Хуросоний. Ас-Сунан ал-кубро. Байрут: Дор ал-кутуб ал-илмийя, 2003. – Ж. 10. – Б. 263.

¹⁵ Ибн Можжа, Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Язид Қазвиний. Сунани Ибн Можжа. Ҳалаб: Дор ихё ал-кутуб ал-ғарабийя, нашр йили кўрсатилмаган. – Ж. 2. – Б. 835, 1312.

¹⁶ Ҳоким Найсобурий, Абу Абдуллоҳ Ҳоким Муҳаммад ибн Абдуллоҳ. Ал-Мустадрак ғала ас-Саҳиҳайн. Байрут: Дор ал-кутуб ал-илмийя, 1990. – Ж. 2. – Б. 271.

¹⁷ Қаранг: Дорақутний, Абулҳасан Али ибн Умар ибн Аҳмад. Сунан ад-Дорақутний. Байрут: Муассаса ар-рисала, 2004. – Ж. 1. – Б. 161; – Ж. 4. – Б. 357; – Ж. 5. – Б. 255.

¹⁸ Термизий, Абу Исо Муҳаммад ибн Исо. Сунан. Миср: Мустафо Бобий Ҳалабий, 1975. – Ж. 3. – Б. 351.

¹⁹ Ибн Можжа, Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Язид Қазвиний. Сунани Ибн Можжа. Ҳалаб: Дор ихё ал-кутуб ал-ғарабийя, нашр йили кўрсатилмаган. – Ж. 1. – Б. 393; - Ж. 2. – Б. 924.

кўриш мумкин. Жумладан, Имом Термизий “Сунан”да “Муҳаммад сураси” тафсирига бағишланган бобда ундан 1 та ривоят келтирган²⁰.

Юқоридагилардан хулоса қилиб айтиш мумкинки, “такаллама фийҳи” атамаси Имом Бухорий томонидан енгил жарҳ ибораси сифатида ишлатилган. Шундай бўлса-да, Имом Бухорий ва Имом Муслимлар ушбу ровийлардан ривоятлар келтиришмаган. Мазкур ровийлардан “сиҳоҳи ситта” ёки “кутуби тисъа” тўпламларида ривоятлар ҳам учраб туриши, уларнинг баъзиларининг исноди саҳиҳ экани таъкидланган ўринларнинг мавжуд экани ҳадисларни ўрганиш чоғида мазкур ровийлардан келган ривоятларни чуқур ўрганиш лозим эканини англатади.

References:

1. Байҳақий, Аҳмад ибн Ҳусайн ибн Али ибн Мусо Хусравжирдий Хуросоний. Ас-Сунан ал-кубро. Байрут: Дор ал-кутуб ал-илмийя, 2003.
2. Бухорий, Муҳаммад ибн Исмоил. Ат-Тарих ал-кабир. Ҳайдаробод: Доира ал-маориф ал-усмонийя, нашр йили кўрсатилмаган.
3. Доракутний, Абулҳасан Али ибн Умар ибн Аҳмад. Сунан ад-Доракутний. Байрут: Муассаса ар-рисала, 2004.
4. Доримий, Абдуллоҳ ибн Абдурахмон ибн Фазл Доримий Тамимий Самарқандий. Сунани Доримий. САП: Дор ал-муғна ли ан-нашр ва ат-тавзиъ, 2000.
5. Ибн Можжа, Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Язид Қазвиний. Сунани Ибн Можжа. Ҳалаб: Дор ихё ал-кутуб ал-ъарабийя, нашр йили кўрсатилмаган.
6. Исҳоқ ибн Роҳавайҳ, Абу Яъқуб ибн Иброҳим ибн Мухаллад ибн Иброҳим Ҳанзалий Марвазий. Муснад Исҳоқ ибн Роҳавайҳ. Мадина: Мактаба ал-ийман, 1990.
7. Насоий, Аҳмад ибн Шуайб ибн Али Хуросоний Насоий. Ас-Сунан ас-суғро. Ҳалаб: Мактаба ал-матбуот ал-исломийя, 1986.
8. Саховий, Муҳаммад ибн Абдурраҳмон. Фатҳ ал-муғис бишарҳ алфия ал-ҳадис лил-Ироқий. Миср: Мактаба ас-сунна, 2003.
9. Термизий, Абу Исо Муҳаммад ибн Исо. Сунан. Миср: Мустафо Бобий Ҳалабий, 1975.
10. Ҳоким Найсобурий, Абу Абдуллоҳ Ҳоким Муҳаммад ибн Абдуллоҳ. Ал-Мустадрак ъала ас-Саҳиҳайн. Байрут: Дор ал-кутуб ал-илмийя, 1990.

²⁰ Қаранг: Термизий, Абу Исо Муҳаммад ибн Исо. Сунан. Миср: Мустафо Бобий Ҳалабий, 1975. – Ж. 3. – Б. 492. – Ж. 5. – Б. 237.